

Слађана Ристић Горгиев

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Центар за византијско-словенске студије

e-mail: sladjana.ristic.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

АНТИЧКО НАСЛЕЂЕ У ВИЗАНТИЈСКОЈ ФИЛОЗОФИЈИ (кроз дело Слободана Жуњића¹)

Апстракт: Византијска филозофија је неразлучиво повезана са хеленским наслеђем. Опште образовање у Византији, било је организовано по програмима који су важили у хеленским школама позне антике. Античко наслеђе не само да је било присутно на државним школама и универзитетима, већ и у црквеном образовању. Везаност за хеленску филозофију се у Византији осећа како на нивоу идеја и проблема, тако и на нивоу појмова и језика. Слободан Жуњић сматра да је византијска мисао поред мистике, неговала и хуманизам, пре свега због тога што је преузимала идеје, појмовни апарат и доказне поступке античке филозофије. Византија је спој појмовне културе и мистичког осећања. У њој није било одвајања пута вере и побожног учења од филозофско-логичког разумевања стварности.

Кључне речи: Византијска филозофија, хеленизам, образовање, идеје, појмови, језик

Дуго се сматрало да је грчка филозофија нестала 529. г. са Јустинијановим затварањем платоновске Академије а да је после тога настао период средњег века, у којем је филозофија била подређена теологији. Премда је јасно да је Византија морала бити у директној вези са грчком филозофијом, јер се радило о истом географском простору, истом језику, истој култури, ипак преовладава мишљење да је веза са филозофијом прекинута због снажне теоцентричне византијске културе. Сматра се такође да је тек у ренесанси обновљено аутентично интересовање за антику и да је у међувремену филозофија само «преживљавала», без неких оригиналних доприноса.² Међутим „пут је ка антици ренесансне хуманисте морао да поведе преко Византије, јер је само она могла да задовољи тежњу за упознавањем грчке културе која се пробудила на Западу».³ Византијска филозофија је релативно скоро постала предмет озбиљног интересовања, а једна од честих тема истраживања јесте, да ли је и у којој мери, грчка филозофија наставила да живи и у време византијског царства.

1 Слободан Жуњић (1949-2019), био је наш савременик и један од најзначајнијих историчара филозофије у Србији. Један је од малобројних филозофа који се бавио византијском филозофијом на нашим просторима. Овај рад посвећен је годишњици његовог упокојења.

2 Сама чињеница да су се Византијом и њеном филозофијом мање бавили филозофи а много више историчари, теолози и филолози, већ говори у прилог тези колико је таква тема заобилажена у истраживањима.

3 Жуњић 2012, 495.

Слободан Жуњић је један од ретких истраживача византијске филозофије на просторима Балкана. Својим дубинским истраживањима појединих тема из тога периода, он даје један сасвим нов поглед и перцепцију на византијску филозофију, као и на античко наслеђе у њој, које се разликује од уобичајених ставова присутних у научним круговима. Он сматра да је «затварање античких филозофских школа само једна конвенционална прича, која не одговара у потпуности правој истини, пошто после тих првих хиљаду година развоја грчке филозофије није наступило њен крај, већ само почетак њеног другог миленијума, у којем је било много више обраћања према древним филозофским школама»⁴. Зато ћемо у наставку рада покушати да представимо основне тезе Слободана Жуњића о значају античког наслеђа у Византији.

У првим столењима Византијског царства од IV до VI века, док су старе образовне установе још увек биле живе и делотворне, античка филозофија се одржавала као општи категоријални оквир размишљања о свету и човеку, дајући при томе снажан печат теолошком уобличавању хришћанске светоотачке мисли. Али веза са хеленским наслеђем није прекинута ни у VII и VIII веку када су услови били далеко неповољнији⁵. Тек се IX век узима као време у којем је дошло до значајније обнове античког наслеђа⁶, па се у стручној литератури овај период третира и као период византијског хуманизма. Међутим, Слободан Жуњић сматра да је хуманизам био саставни део византијске културе у целом њеном развоју, и да је неодвојив од византијског мистицизма.⁷

Један од најважнијих домена у којима се огледа античко наслеђе јесте опште образовање у Византији. Веза је на Западу са грчком филозофијом заиста прекинута већ у петом веку, али је на Истоку постојала у континуитету, и то како кроз врло широку религиозну образованост тако и кроз световно образовање које је било присутно у Византији. Византинци тога времена су на своје хеленске студије били исто толико поносни, колико и њихови антички преци на свој језик и обичаје. У Цариграду је са малим прекидима, од IV па до XV века постојао универзитет који је имао световне предмете и предаваче. Он је као установа деловао на традицији хеленистичке и римске филозофије, и на њему су предаване књижевност, наука и филозофија. Цариградски универзитет је за узор имао рад атинских филозофских школа и студијски план који је био усвојен у Платоновој Академији. И после институционално укинутих грчких школа, задржаво се секуларни карактер школа у односу на црквено образовање. Било је и многих других јавних и приватних филозофских школа, у којима је настава филозофије организована у лаичком духу и по програмима који су важили у хеленским грчким школама позне антике.⁸ Аристотелова подела филозофије опстала је у Византији у оквиру научне и школске систематике која се преузимала из ранијег школског програма.

Не само да је филозофија као античко наслеђе била присутна у Византији кроз световни школски систем, већ је она била присутна и у црквеном образовању које се налазило при патријаршији. Филозофски тривиум је уведен као предмет на Патријаршиској школи у Цариграду. Тривиум је проширен реториком и поетиком.⁹ То је било тако, стога што је филозофија, као што смо рекли, била део образовног програма и

---

4 Жуњић 2012, 516.

5 Током VIII и IX века, царство су уздрмале спољне невоље попут сеобе Словена и бугарских инвазија као и унутрашње, попут иконоборства.

6 Под Македонском династијом (867—1056) царство је доживело потпуну обнову и почетком XI века било је водећа сила у Источној Европи и на Блиском истоку.

7 Жуњић 2012, 531.

8 Жуњић 2012, 547.

9 Жуњић 2012, 446.

културе позноантичког света, те се и хришћанско образовање одвијало по обрасцу и оквирима старих филозофских школа.

Аутентично сведочанство преливања школског образовног система из Грчке у Византију, може се видети и кроз дефиниције филозофије Јована Дамаскина¹⁰. Целокупно дело Ј. Дамаскина под називом *Дијалектика*, у оквиру кога су и дате поменуте дефиниције, јесте резултат синтезе источне ортодоксије са класичном филозофијом, и оно повезује античко наслеђе са културом средњевизантијског образовног типа.¹¹ Сматра се да су дефиниције филозофије утврђене још у александријским коментарима Аристотелових *Категорија* и Порфиријеве *Исагоге*¹² а да су у аутентичном облику биле формулисане у новоплатонистичкој егзегези Аристотела, најкасније средином V века.

О овим дефиницијама С. Жуњић исцрпно расправља у многим својим радовима.¹³ Иако су дефиниције потписане Дамаскиновим именом, Жуњић показује да су оне великим својим делом преузете из антике, а да им је Јован Дамаскин дао, особито својом шестом дефиницијом, хришћанско тумачење.¹⁴ Природа ових дефиниција је вероватно школског карактера, и ту се очигледно ради о школском знању које је намењено меморисању и памћењу.¹⁵ Сама чињеница да постоје некакве дефиниције, говори у прилог томе да је филозофско знање уобличено, јер дефиниције су могуће само где се верује да је нешто довршено и заокружено. Дамаскинове дефиниције показују плодове предходне метафилозофске рефлексije о самој филозофији, њеној природи, статусу и подели.

Овакви текстови попут Дамаскинове *Дијалектике* деловали су кроз читаву Византију, и њихов утицај се осетио и у земљама као што су Бугарска и Србија. Зато се поједине дефиниције филозофије могу наћи и у старословенској књижевности, нпр. у *Житију* апостола словенске писмености Константина Филозофа¹⁶ а и др.

Ипак, се не може пренебрегнути чињеница да се у Византији променио званични однос према филозофији, те да је она престала да буде «краљица» на онај начин на који је то била у антици. Учвршћивањем хришћанства дискутовало се око тога да ли је могућ опстанак филозофије након Христа. У том смислу су се издвојила два опречна става, један који је сматрао да филозофија треба да опстане¹⁷ и други који ју је порицао.¹⁸ Расправа око значаја саме филозофије забележена је и код Дамаскина, који износи аргументацију у прилог опстанка филозофије, односно о томе како она није могла да се порекне нити избегне, чак и код оних који су је порицали.¹⁹ «Али неки покушаше да пониште филозофију говорећи како нема ни ње, ни спознаје ни схватања. Њима кажемо: Како утврђујете да не постоји ни филозофија ни спознаја ни разумевање, тиме што сте то спознали и схватили, или то нисте спознали и схватили? Ако сте то схватили, онда је то ипак спознаја и схватање! Али ако нисте, нико вам неће поверовати, јер ви говорите о

---

10 Дамаскин 1997, 56-58, 132-154.

11 Жуњић 2012, 344.

12 Колико је познато Амоније Хермијин је први средином 5. века у општем уводу за Порфиријеву *Исагогу*, прикупио ове дефиниције.

13 Жуњић 1995, 19-53.

14 Она гласи «Философија је опет љубав према мудрости, а истинска мудрост јесте Бог, према томе љубав према Богу је истинска филозофија», Дамаскин 1997, 56.

15 Жуњић 2012, 393.

16 Кнежевић 1991, 25-50.

17 Clementis 1869. (Климент Александријски, Stromata I, 5)

18 Teortulijan 1927. (Оповргавање јеретика, 7-8)

19 Жуњић 2012, 337.

ствари чије сазнање не схватате».²⁰ Овај одломак из *Дијалектике* говори у прилог немогућности побијања филозофије, јер и побијање филозофије јесте филозофија! Филозофија се може оспоравати само филозофирањем, што значи да се не може изаћи из круга филозофије. Чак и када би доказивали бескорисност филозофије, то би чинили средствима саме филозофије, тако да се она ни на који начин не може пренебрегнути. Климент Александријски у тумачењу овога става, сматра да је филозофија облик доследног деловања, па се филозофирање не може осудити уколико се њиме не бавимо, јер се не може осудити оно што не познајемо.²¹ А ако већ улазимо у филозофске расправе, значи да филозофију познајемо.

Слободан Жуњић показује да је овај аргумент у корист филозофије био познат много раније, у нешто другачијем облику, и да представља варијанту Аристотелове тезе у *Протретикусу* где се наводи: “Ако ваља филозофирати треба филозофирати. А ако не треба филозофирати, онда и о томе ваља филозофирати. Дакле вазда, ваља филозофирати.”²²

Овде се појам филозофирање, односи на истраживачки део филозофије, и он је великим делом пренешен и прихваћен у Византији, али поред ове истраживачке способности природног ума, филозофија се у Византији односи и на побожност и божју благодат.²³ Филозофија као духовна дисциплина била је присутна и у антици, особито код Питагоре и Платона, али димензија побожности и контемплације Бога постаје доминантана у Византији. Зато се у Византији појам знања користи у једном ширем смислу као спознаја (*gnosis*) а не у смислу Аристотеловог појма, „знаности“ (*episteme*).²⁴

Општа културолошка клима као и образовање допринели су да многе хеленске филозофске идеје буду укључене у формулисање и уобличавање хришћанске догматике. То се подједнако односило како на теоријску тако и на практичну филозофију која је нашла своје место у византијској богословској мисли. Појмови грчке метафизике и логике, уграђени су не само у византијску хришћанску космогонију и антропологију него и у православну христологију и хагиологију, па чак и у учењу о иконама и светим тајнама. Идеја о Богу Логосу, подражавање Бога, живот као припрема за смрт, јестаство, већ су били присутни у антици. Слободан Жуњић даје цео попис хеленских филозофских термина који су нашли своје место код византијских мислиоца. То се односи пре свега на Аристотелове логичке категорије (*oysia, genos, kategoria, idion, diafora*), на појмове Платонове онтологије (*eidosis, aisthesis, methexis, homoiosis*), као и на термине Аристотелове метафизике (*physis, energeia, dinamis*).²⁵ Наравно сваки од ових појмова поред античког значења добио је и своју надоградњу у хришћанском кључу.²⁶

Хеленско наслеђе контемплације Бога као и духовне вежбе, биле су присутне како у богословским текстовима посвећеним догматским питањима, тако и у аскетској монашкој литератури. Мада је монашка литература често оспоравала хеленску мудрост, филозофско наслеђе ни тамо никада није сасвим укинута, него се одржавало и систематски преносило.²⁷ Технике самоконтроле, прочишћења душе, као и аскезе биле су познате још грчким филозофима, и оне су укључене у живот хришћанских монашких

---

20 Дамаскин 1997, 57-58.

21 Жуњић 2012, 407.

22 Aristotel 1996, 133-137.

23 Жуњић 2012, 339.

24 Жуњић 2012, 357.

25 Жуњић 2012, 512.

26 Горгиев, 2012, 35.

27 Жуњић 2012, 530.

заједница. У V и VI веку долази до коегзистенције а затим до сједињавања молитвене и контемплативне праксе са извесном појмовном систематиком које из хеленске традиције преузима филозофија. Глагол филозофирати почео се употребљавати за монашку умну молитву.²⁸ У том духу филозофија се одређивала као „унутрашње тиховање“ односно као „исправљање нарави спојено са истинском спознајом бивствујућег“.²⁹ Стоички појам *apatheia*, бестрашће, био је један од основних циљева хришћанских подвижника. Наравно и овај појам као и многи други доживео је своју надоградњу и хришћанско тумачење, али је чињеница да је он великим својим делом пренешен из антике. Бестрашће код хришћанских подвижника није циљ као код стоичара, већ средство за сусрет са Богом. Циљ филозофије «као утрнуће сазнајних сметњи» и као својеврсни «обрт душе»³⁰ покренут још у Платоновој филозофији, постаје темељ византијске гносеологије и етике. Суштина сазнања по византијским богословима је преумљење (*metanoia*) бића. Јер се у том сазнајном обрту, окрету душе, крије егзистенцијана промена бића, која надилази само сазнање по себи и пуку потебу за знањем.³¹

Хришћанство је имало и своје нехеленске идеје, али су и оне биле уобличене грчким филозофским језиком.³² Кључни појам онтологије биће (*to on*) не бави се само целокупним бићем, већ више оним бестелесним, односно Богом и она више није само *metaphysica generalis* (наука о бићу уопште) већ *metaphysica specialis* (наука о посебном Бићу).³³ Појам логоса (*logos*) који у антици између осталих има и значење закона, овде се односи на богочовека Исуса Христа, посредника између Бога и света. «Рад византијских богослова на уобличавању православне вере враћа их традицији грчке филозофије, а грчки црквени оци црпу потребан садржај и терминологију од грчких филозофа и научника».³⁴ Затим појам ипостаси (*ipostasis*), који се у грчкој филозофији односи на метеоролошке појаве у медицини, у Византији постаје појам за божју личност.³⁵ Везаност за античку хеленску филозофију се као што можемо видети, у изворним списима византијске побожне мисли, осећа како на нивоу идеја и проблема тако и на нивоу појмова и језика.

Целокупна појмовно-логичка хеленска апаратура користила се не само у формулисању основних црквених догми, већ и у побијању различитих јереси. Рецимо Григорије Ниски побија Евномијево степеновање Божанског суштаства, док Палама користи појмове суштаства (*usia*) и дејства (*energeia*) у борби против аристотеловске струје Варламе и Акиндина.³⁶ Дакле, коришћење хеленске логике и триминологије није била особеност усамљених и изолованих текстова, него је то постала главна карактеристика целокупне византијске културе.³⁷

Може се закључити да је византијско богословље великим делом усвојило како истраживачку тако и теоријску и практичну филозофију античких Грка, уз додатно проширење и објашњење датих појмова у хришћанском духу. Ову битну одредницу византијске филозофије, С. Жуњић налази још у Александријској школи која је још пре

---

28 Жуњић 2012, 340.

29 Лествичник 2008, 340.

30 Платон 1976, 213.

31 Жуњић 2012, 364.

32 Жуњић 2012, 532.

33 Онтологија своје сужавање доживљава још у аристотеловој првој филозофији као теологика или наука о највишем бићу. (Жуњић 2012, 436).

34 Жуњић 2012, 533.

35 Горгиев 2019, 43-53.

36 Жуњић 2012, 526-528.

37 Жуњић 2012, 530.

него што је припадала хришћанима била заснована на традицији коју он назива «новоплатонистички аристотелизам».³⁸ Проклов школски систем је као увод имао Аристотелову логику, а касније се прелазило на тумачење Платонове више филозофије.³⁹ Ова Платонова виша филозофија представљала је тумачење њеног контемплативног и мистичног садржаја.

Византијска филозофија је наглашавала оне аспекте из грчке филозофије који су били ближи хришћанској концепцији спасења, па је појмовни хоризонт читаве грчке филозофије био усмерен ка сотериолошкој димензији. У Византији је била присутна истинска тежња ка мистичном потврђивању догме, али она је често обједињена са типично хеленским интересовањем за логичку и апстрактну анализу бића. Зато је исправније рећи да је Византија спој појмовне културе и мистичког осећања.⁴⁰ У њој није било одвајања пута вере и побожног учења од филозофско-логичког разумевања стварности.⁴¹

Без обзира што се IX век у Византији назива хуманистичким,⁴² Слободан Жуњић сматра да је византијска мисао у себе укључивала хуманизам, пре свега по томе што је преузимала идеје, појмовни апарат и доказне поступке античке филозофије.⁴³ Наравно могу се издвојити мислиоци за које би се могло рећи да су својим опусом били ближи хуманистичким темама као што су Јован Итал, Михаил Псел, Фотије, као и они који су ближи мистици, св. Максим Исповедник, св. Јован Лествичник итд., али и код једних и код других налазимо исту идејну и термиолошку позадину пониклу у грчкој филозофији. Због тога, Слободан Жуњић сматра да је погрешно редуковати византијску филозофију само на њену религиозну свест, већ да је у њој подједнако присутно и рационално поимање света.

Из Византије се не може издвојити «чисто» грчко наслеђе, али се не може издвојити ни «чисто» хришћанство без грчког наслеђа. Чистота вере у Византији не може се спасити порицањем и брисањем античке компоненте, али се ни чистота филозофије не може издвојити порицањем вере.⁴⁴ С. Жуњић зато сматра да се у Византији хришћанска вера не може проучавати без антике, али да се ни античка филозофија не може проучавати без хришћанства. У том смислу може се говорити само о неразлучивој повезаности читавог византијског друштва и његове културе са античким хеленским наслеђем.⁴⁵ То никако не значи да је византијска култура била само еклектично спајање хеленске филозофије са хришћанском мистиком, већ је дошло до плодних спајања хеленског наслеђа са свежином и снагом нове хришћанске поруке.⁴⁶ Византија није била само

---

38 Жуњић 2012, 349.

39 Жуњић 2012, 442.

40 Аверинцев, Медведев 1996, 98.

41 Жуњић 2012, 531.

42 Овај период се посебно везује за доба у којем је живео патријарх Фотије јер је с њим почела обнова класичних грчких студија, и уопште књижевни полет. Међу књижевним радовима патријарха Фотија нарочито је познато његово енциклопедијско дело класичне књижевности под називом *Библиотека*.

43 Мада остаје отворено питање може ли се грчкој филозофији приписати епитет «хуманистичка» с обзиром да теолошка компонента није била искључена код античких мислиоца

44 Жуњић 2012, 541.

45 Филозофију и теологију епохе која нас занима, није могуће до краја разграничити, али их не треба ни мешати. Тако рецимо Атанасије и Кирил су теолози, док су Јован Итал и Псел филозофи, иако усвајају хришћанску веру и занимају се за теолошка питања. (Жуњић 2012, 524).

46 Ова идеја је веома занимљива јер се најчешће сматра да је религија пад духа у односу на филозофско промишљање, међутим овде се она појављује као нека врста нове снаге уморном хеленском духу који је већ био помало «истрошен».

архивско спремиште антике и њена улога није била једино у томе да чува или да пренесе антику до ренесансе, већ је преко хришћанства уморном хеленском духу, по Слободану Жуњићу, удахнут нови живот.⁴⁷ „Византија уопште није била мртва ризница античке цивилизације која се само по инерцији даље одржавала у иначе спарушеним формама и рецидивима прошлости. Управо супротно, они не само да су античку културу чували и неговали, него су стваралачки продужавајући њен живот, у знатној мери, обликовали и потоњу европску духовну климу подстичући, и претичући у много чему, велику западноевропску ренесансу старе образованости и науке. Без ње није могуће освешћивање наше савремене духовне ситуације и уопште довољно продорна критичка рефлексија данашњице у њеним правим историјским изворима“.⁴⁸

Све ово говори у прилог чињеници да Византија како културно тако и језички представља продужетак античке цивилизације и да никада није било стварног прекида са антиком.⁴⁹ И не само у филозофији и науци, него је читаво византијско друштво неразлучиво повезано са античким хеленским наслеђем. » Византија је очувала грчку жеђ за истином, методичку потрагу за њом, безинтересну спекулацију, љубав према духовној активности и апстракцији...».⁵⁰ С. Жуњић сматра да је византијска филозофија – хришћанска верзија грчке филозофије.⁵¹ Због те дубинске повезаности грчке и византијске филозофије најпримереније би било називати је грчко-византијском, при чему хеленски елемент овде има првенство не само у временском него и у садржинском смислу.⁵²

На филозофију се у Византији гледало као на општеобразовну дисциплину, на теоријску истраживачку науку, али и као на сотериолошку дисциплину која кроз тиховање остварује пут ка Богу. Ово троструко разумевање филозофије у чијем се центру налази Бог основна је особеност византијског филозофско-богословског система.

Литература

- Aristotel (1996): *Nagovor na filozofiju*. Zagreb: Naprijed
Аверинцев, Сергеј, Медведев, Игор (1996): *Преглед византијске филозофије*. Београд: Плато
Горгиев, Бранко (2012): *Глагол «einaí» као родно место теологије и филозофије*. Годишњак Центра за Црквене студије. Година IX. Број 9. Ниш: Центар за црквене студије
Горгиев, Бранко (2019): *Термин Ypostasis у антици и раном хришћанству*. Византијско-словенска чтенија II. Ниш: Центар за византијско-словенске студије, Међународни центар за православне студије, Центар за Византијске студије
Дамаскин, Јован (1997): *Философска поглавља, Источник знања*. Никшић: Јасен, Бјели Павле
Жуњић, Слободан (2012): *Логика и теологија*. Београд: Отачник
Жуњић, Слободан (1995): *Дефиниције филозофије у дијалектици Јована Дамаскина*. Филозофски годишњак, 8. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета

---

47 Жуњић 2012, 496.

48 Жуњић 2012, 497.

49 Жуњић 2012, 545.

50 Жуњић 2012, 512.

51 Жуњић 2012, 534.

52 Жуњић 2012, 511.

Platon (1976): *Država*. Beograd: BIGZ
Кнежевић, Anto (1991): *Najstarije slavensko filozofsko nazivlje*. Zagreb
Лестивичник, св Јован (2008): *Лествица*. Света Гора: Манастир Хиландар
Clementis, Alexandrini (1869): *Opera, Ex recensione Gulielmi Dindorfii*. 4 vols.
Охонии: Typographeo Clarendoniano.
Teortulijan as Apologet.(1927): Bd.I-II: Munster

Sladana Ristić Gorgiev

**ANCIENT HERITAGE IN BYZANTINE PHILOSOPHY
(through the work of Slobodan Žunjić)**

Byzantine philosophy is undeniably linked to the Hellenistic heritage. General education in Byzantium was organized according to programs that were also valid in Hellenic schools of late antiquity. Ancient heritage was not only present at state schools and universities, but also in church education. The connection to Hellenistic philosophy is felt in Byzantium both at the level of ideas and problems, as well as on the level of concepts and languages. Slobodan Žunjić believes that the Byzantine way of thinking besides the mysticism also nurtured humanism, primarily because it took over the ideas, the conceptual apparatus and the practices of ancient philosophy.